

INTERTEKSTUALLIK NAZARIYASI: M.BAXTIN DIALOGIZMI, YU.KRISTEVA,
R.BART, J.JENETT TASNIFLARI VA ULARNING O'ZBEK
ADABIYOTSHUNOSLIGIDA QO'LLANILISHI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti Tillar kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Qarshi shahri, O'zbekiston

e-mail: oydinxojamurodova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23222169>

Annotatsiya. Maqolada intertekstuallik nazariyasining M.Baxtin dialogizmidan Yu.Kristeva, R.Bart va J.Jenett konsepsiyalarigacha bo'lgan tadriji qiyosiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Nazariyalar subyekt maqomi, matn chegarasi, munosabat birligi va o'quvchi roli mezonlari asosida taqqoslanib, ularning "keng" (ontologik) va "tor" (tahliliy) modellarga ajralishi asoslanadi. Jenettning transtekstuallik tasnifi Sharq mumtoz poetikasidagi talmeh, tazmin, iqtibas, nazira, taxmis va sharh bilan funksional muvofiqlashtiriladi. O'zbek tadqiqotlari tahlili asosida atamaning haddan tashqari kengaytirilishi xavfi ko'rsatilib, ikki bosqichli tahlil modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, dialogizm, polifoniya, o'zga so'z, transtekstuallik, gipertekst, paratekst, nazira, talmeh, o'zbek adabiyotshunosligi.

Аннотация. В статье рассматривается становление теории интертекстуальности от диалогизма М.Бахтина к концепциям Ю.Кристевой, Р.Барта и Ж.Женетта. Теории сопоставлены по статусу субъекта, границам текста, единице отношения и роли читателя; обосновано их разделение на «широкую» и «узкую» модели.

Классификация транstekstual'ности Женетта функционально соотнесена с категориями восточной классической поэтики (талмих, тазмин, иктибас, назира, тахмис, шарх). Предложена двухэтапная модель анализа.

Ключевые слова: интертекстуальность, диалогизм, полифония, транstekstual'ность, гипертекст, паратекст, назира, узбекское литературоведение.

Abstract. The article traces the development of intertextuality theory from M. Bakhtin's dialogism to the conceptions of J. Kristeva, R. Barthes and G. Genette. The theories are compared by the status of the subject, the boundaries of the text, the unit of relation and the role of the reader, which grounds their division into a "broad" and a "narrow" model. Genette's typology of transtekstual'ity is functionally correlated with categories of classical Eastern poetics (talmih, tazmin, iqtibas, nazira, takhmis, sharh). A two-stage model of analysis is proposed.

Keywords: intertextuality, dialogism, polyphony, transtekstual'ity, hypertext, paratekst, nazira, Uzbek literary studies.

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmida adabiyot nazariyasida badiiy asarni muallif niyati bilan chegaralangan, o'z-o'zida yopiq butunlik sifatida ko'rish an'anasi o'rnini matnni boshqa matnlar bilan uzluksiz muloqotdagi ochiq tizim sifatida talqin etuvchi yondashuv egalladi.

Bu burilishning markaziy tushunchasi intertekstuallik bo'lib, uni Yu.Kristeva 1966–1967 yillarda M.Baxtin g'oyalarini fransuz ilmiy jamoatchiligiga taqdim etar ekan ilmiy muomalaga kiritdi. Keyinchalik R.Bart bu tushunchani “muallifning o'limi” va matn nazariyasi bilan bog'lab radikallashtirdi, J.Jenett esa uni aniq tasnif tizimiga solib, tahliliy vositaga aylantirdi. G.Allen qayd etganidek, bugun intertekstuallik zamonaviy nazariyada eng ko'p qo'llanadigan va ayni paytda eng turli ma'nolarda tushuniladigan atamalardan biridir.

O'zbek filologiyasida intertekstuallik asosan mustaqillik yillarida faol muomalaga kirdi. D.Quronovning “Adabiyot nazariyasi asoslari” darsligi va hammualliflikdagi “Adabiyotshunoslik lug'ati” dialogizm, allyuziya, reministsensiya, intertekstuallik kabi tushunchalarni o'zbek o'quvchisiga tizimli yetkazdi. U.Jo'raqulov Baxtinning muallif, janr va xronotop haqidagi qarashlarini milliy materialda sinovdan o'tkazdi. Tilshunoslikda M.Yo'ldoshev intertekstuallik mexanizmlarini lingvopoetik tahlilning alohida tamoyili sifatida ajratdi, D.Xudoyberganova pretsedent birliklarni antroposentrik paradigma doirasida o'rgandi, M.Homidova esa intertekstuallikni o'quvchi persepsiyasi muammosi sifatida maxsus tadqiq etdi. So'nggi yillarda bu yo'nalish dissertatsiya va maqolalarda kengayib bormoqda, uning o'zbek ilmidagi resepsiya tarixi esa O.Xo'jamurodova tomonidan umumlashtirilgan.

Shunga qaramay, mavjud ishlarning aksariyatida Baxtin, Kristeva, Bart va Jenett qarashlari yagona “intertekstuallik” atamasi ostida farqlanmay, ko'pincha bir-birining sinonimi sifatida tilga olinadi. Holbuki, bu nazariyalar subyekt, matn va o'quvchi masalasida bir-biriga zid asoslarga tayanadi. Jenett tasnifining mumtoz poetikadagi talmeh, tazmin, iqtibos, nazira kabi kategoriyalar bilan aloqasi ko'p ta'kidlansa-da, bu muvofiqlik tizimli asoslanmagan. Shu bois maqolaning maqsadi to'rt nazariy konsepsiyani yagona mezonlar asosida qiyoslab, ularning tahliliy imkoniyatlarini aniqlash va o'zbek adabiyoti materialida qo'llashning asosli modelini taklif etishdan iborat. Buning uchun nazariyalarning tayanch tushunchalarini birlamchi manbalar asosida aniqlashtirish, qiyoslash mezonlarini belgilash, Jenett tasnifini mumtoz poetika kategoriyalari bilan muvofiqlashtirish va o'zbek tadqiqotlaridagi metodologik muammolarni baholash vazifalari qo'yildi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Tadqiqotning nazariy materialini M.Baxtinning “Dostoyevskiy poetikasi muammolari”, “Romandagi so'z” va nutq janrlari haqidagi ishlari, Yu.Kristevaning “So'z, dialog va roman” hamda “Poetik tilning inqilobi”, R.Bartning “Muallifning o'limi” va “Asardan matnga”, J.Jenettning “Palimpsestlar” va “Ostonalar” asarlari tashkil etdi. Manbalar rus va ingliz tilidagi nashrlari orqali o'rganildi, iqtiboslar o'zbek tiliga muallif tarjimasida berildi; talqinda N.Pyege-Gro, N.Fateyeva, I.Ilyin va G.Allen tadqiqotlariga tayanildi. O'zbek ilmiy materiali sifatida 2007–2026 yillarda e'lon qilingan o'n ikki darslik, lug'at, dissertatsiya va maqola tahlil qilindi. Tasviriy badiiy material sifatida Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Lison ut-tayr” dostonlari, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” va Ulug'bek Hamdamning “Sabo va Samandar” romanlari olindi.

Asosiy metod sifatida qiyosiy-nazariy tahlil qo'llandi. Nazariyalar to'rt mezon asosida taqqoslandi: subyektning maqomi, ya'ni matn ortida ovoz egasi bo'lgan shaxs saqlanadimi yoki u

matnlar o'yiniga eriydimi; matnning chegarasi; munosabatning tahliliy birligi (aytilma, matn yoki matnlar sinfi); o'quvchining roli. Tushunchalarning bir nazariyachidan ikkinchisiga o'tishdagi o'zgarishini kuzatishda tarixiy-funksional metoddan, Jenett kategoriyalarini mumtoz poetika san'atlari bilan shakl bo'yicha emas, vazifa bo'yicha solishtirishda tipologik muvofiqlashtirish metodidan, badiiy matnlar tahlilida esa germeneytik sinchkov o'qishdan foydalanildi.

NATIJALAR

Tahlil shuni ko'rsatdiki, intertekstuallik nazariyasining tayanch g'oyasi – so'zning dialogik tabiati – Baxtinga tegishli bo'lsa-da, Baxtinning o'zi “intertekstuallik” atamasini qo'llamagan va uning konsepsiyasi keyingi talqinlardan tub jihatdan farq qiladi. Baxtin uchun har qanday aytilma oldingi aytilmalarga javob, ularning davomi va replikasi sifatida yuzaga keladi va predmetga “chetdan” yondashmaydi. Olimning ta'kidlashicha, hali hech kim gapirmagan bokira olamga birinchi so'z bilan kirgan afsonaviy Odam Atogina o'zga so'z bilan bunday dialogik to'qnashuvdan butunlay xoli bo'lishi mumkin edi. Shu asosda “o'zga so'z” va “ikki ovozli so'z” tushunchalari ishlab chiqiladi: stilizatsiya, parodiya, skaz va yashirin polemikada bitta so'zda ikki ma'noviy pozitsiya to'qnashadi. Polifoniya ana shu tamoyilning roman darajasidagi ko'rinishidir: Baxtin ta'rifiga ko'ra, “mustaqil va bir-biriga qorishmaydigan ovozlar va ongilar ko'pligi, to'laqonli ovozlarning chinakam polifoniyasi” Dostoyevskiy romanlarining asosiy xususiyatidir.

Muhimi, Baxtin dialogizmida dialog doimo ovoz egalari o'rtasida kechadi: munosabat birligi aytilma bo'lib, uning chegarasi nutq subyektlarining almashinuvi bilan belgilanadi.

Xronotop haqidagi qarashlar esa janrni zamon va makonning tarixan shakllangan xotirasi sifatida talqin etib, matnlararo aloqaning janr darajasidagi asosini yaratdi.

Kristeva Baxtin g'oyasini semiotik tilga ko'chirar ekan, uni sezilarli darajada qayta talqin qildi. Uning mashhur ta'rifiga ko'ra, “har qanday matn sitatlar mozaikasi sifatida quriladi, har qanday matn boshqa matnni o'ziga singdirish va o'zgartirishdir”. Kristeva so'z maqomini ikki o'q bo'ylab belgilaydi: gorizontal o'qda so'z yozuvchi subyekt va adresatga, vertikal o'qda esa oldingi yoki sinxron adabiy korpusga yo'naltirilgan; adabiy so'z qat'iy ma'noli nuqta emas, balki matn sathlarining kesishuvi, bir necha yozuv o'rtasidagi dialogdir. Ayni shu o'rinda hal qiluvchi burilish yuz beradi: Kristeva fikricha, intersubektivlik tushunchasi o'rnini intertekstuallik tushunchasi egallaydi. Natijada Baxtindagi ovoz egasi matnlar o'yiniga eriydi. Atama tez orada “manbalarni izlash” degan sodda ma'noda qo'llana boshlagach, Kristeva 1974 yilda bir belgilar tizimining boshqasiga o'tishini anglatuvchi “transpozitsiya” atamasini afzal ko'rди. Bu dalil intertekstuallikni ta'sir yoki manbashunoslik bilan tenglashtirish nazariya muallifining o'zi tomonidan rad etilganini ko'rsatadi.

Bart bu g'oyani muallif va o'quvchi muammosiga tatbiq etib, eng radikal shaklga keltirdi. “Muallifning o'limi” (1968) maqolasida matn yagona “teologik” ma'no chiqaradigan so'zlar qatori emas, balki hech biri asl bo'lmagan turli yozuvlar qorishib to'qnashadigan ko'p o'lchamli makon, madaniyatning son-sanoqsiz markazlaridan olingan sitatlar to'qimasi deb ta'riflanadi va o'quvchining tug'ilishi muallifning o'limi evaziga bo'lishi kerak, degan xulosa bilan yakunlanadi. “Asardan matnga” (1971) maqolasida Bart intertekstni “ta'sir” va “manba”dan qat'iy ajratadi: matnni tashkil etuvchi sitatlar anonim, izini topib bo'lmaydigan va shunga qaramay allaqachon

o'qilgan, ya'ni "qo'shtirnoqsiz sitatalar"dir. "S/Z" (1970) asarida bu g'oya matnni beshta madaniy kod kesishmasi sifatida o'qish metodikasiga aylanadi. Demak, Bart modelida intertekstni faollashtiruvchi subyekt muallif emas, o'quvchi bo'lib, intertekstning o'zi cheksiz va anonimdir.

Jenett "keng" talqinlardan farqli ravishda intertekstuallikni kuzatish mumkin bo'lgan aniq munosabatlar tizimiga aylantirdi. "Palimpsestlar" (1982) asarida u umumiy tushuncha sifatida transtekstuallikni – matnni boshqa matnlar bilan oshkora yoki yashirin munosabatga qo'yuvchi barcha narsani – qabul qilib, uning besh turini ajratadi. Birinchisi tor ma'nodagi intertekstuallik, ya'ni bir matnning boshqa matnda amalda mavjudligi: sitata, plagiat va allyuziya. Ikkinchisi paratekstuallik: sarlavha, kichik sarlavha, so'zboshi, epigraf, izoh kabi "ostona" unsurlar; Jenett ularni keyinchalik matn ichidagi peritekst va matndan tashqaridagi epitekstga ajratib, maxsus tadqiq etgan. Uchinchisi metatekstuallik, ya'ni bir matnning boshqasi haqida, ko'pincha uni nomlamasdan, sharh tarzida so'zlashi. To'rtinchisi gipertekstuallik: B matnning (gipertekst) avvalgi A matnga (gipotekst) sharh tarzida bo'lmagan holda "payvand" qilinishi; bu munosabat transformatsiya va taqlid usullariga, o'yin, satirik va jiddiy rejimlarga ajratiladi. Beshinchisi arxitekstuallik, ya'ni matnning janr va nutq tipi kabi umumiy toifalarga mansubligi. Jenett modelida subyekt neytral, matn chegarasi aniq, munosabat birligi muayyan matn yoki matnlar sinfidir; bu uni filologik tahlil uchun eng operatsional vositaga aylantiradi. N.Pyege-Gro ham nazariyaning aynan keng va tor talqin qutblari oralig'ida rivojlanganini qayd etadi.

Belgilangan mezonlar asosidagi qiyos quyidagi natijani berdi. Subyekt maqomi bo'yicha Baxtinda ovoz egasi saqlanadi, Kristevada intersubektivlik o'rnini intertekstuallik egallaydi, Bartda muallif o'rnini o'quvchi oladi, Jenettda esa subyekt tahlil predmeti emas. Matn chegarasi Baxtin va Jenettda aniq, Kristeva va Bartda ochiq va cheksizdir. Munosabat birligi Baxtinda aytilma, Kristevada so'z-matn, Bartda madaniy kod, Jenettda matn yoki janr; o'quvchi roli esa faqat Bartda markaziy o'rin tutadi. Bundan ikki model kelib chiqadi. Kristeva va Bartning "keng", ontologik modeli har qanday matn intertekst ekanini tasdiqlaydi, ammo muayyan asarni tahlil qilish tartibini bermaydi; Jenettning "tor", tahliliy modeli munosabatlarni aniqlash va tasniflash imkonini beradi, biroq ularning ma'noviy-qadriyatini mazmunini ochishga yetarli emas. Baxtin dialogizmi ikki model o'rtasida ko'priq vazifasini o'taydi: u aniq aytilmalar bilan ish ko'radi va ayni paytda ular ortidagi dunyoqarashlar to'qnashuvini ochadi. Shundan kelib chiqib, ikki bosqichli tahlil modeli taklif etiladi: birinchi bosqichda munosabat Jenett tasnifi bo'yicha aniqlanadi, ikkinchi bosqichda u Baxtin bo'yicha ovozlarning munosabati – kelishuv, bahs, parodiya yoki stilizatsiya – sifatida talqin qilinadi.

Ikkinchi natija Jenett tasnifi bilan Sharq mumtoz poetikasi kategoriyalari o'rtasida funksional muvofiqlik mavjudligidir. Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" asarida va H.Boltaboyev tadqiqotida tavsiflangan san'atlardan talmeh mashhur voqea, qissa yoki shaxsga ishora sifatida Jenettdagi allyuziyaga, tazmin o'zga shoir misra yoki baytini o'z she'riga kiritish sifatida oshkora sitataga, iqtibos esa Qur'on oyati yoki hadisni keltirish sifatida muqaddas matndan olingan sitataga mos keladi. Nazira, javobiya va tatabbu' an'anasi, ya'ni o'zga shoir asariga vazn, qofiya va radifni saqlab javob yozish, gipertekstuallikning taqlid rejimiga, taxmis esa gipotekstni saqlagan holda uni kengaytiruvchi transformatsiyaga muvofiqdir.

Sharh an'anasi metatekstuallikning, dibocha va sarlavha paratekstuallikning, "g'azal", "qasida", "xamsa" kabi janr va turkum nomlari esa arxitekstuallikning mumtoz shakllaridir.

Bu muvofiqlik Navoiy ijodida aniq dalillar bilan kuzatiladi. "Hayrat ul-abror"ning muqaddimasida shoir Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy madhiga alohida boblar bag'ishlab, o'z asarini xamsanavislik an'anasi ichida ochiq joylashtiradi; bu Jenett nuqtai nazaridan ham paratekstual, ham arxitekstual ishoradir. "Farhod va Shirin"da Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostoni gipotekst vazifasini o'taydi, biroq syujet markazi Xusravdan Farhodga ko'chiriladi va qahramonlik, sadoqat, ma'naviy kamolot qadriyatlarini qayta baholanadi. Jenett bunday o'zgarishni transvalorizatsiya, ya'ni gipotekst qadriyatlar tizimining almashtirilishi deb ataydi. "Lison ut-tayr"da esa Navoiy Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarini bolaligida qayta-qayta o'qib, unga mahliyo bo'lganini hikoya qilib, gipotekstni matn ichida oshkora nomlaydi; natijada asar ham gipertekst, ham o'z gipotekstiga munosabat bildiruvchi metatekstga aylanadi. Baxtin nuqtai nazaridan bu munosabatlar ustoz bilan bahs ham, unga ehtirom ham bo'lgan dialogdir: Navoiy o'zga so'zni rad etmaydi, balki uni o'z ovozi bilan qayta jaranglatadi.

Zamonaviy adabiyotda ham bu kategoriyalar tahliliy samaradorligini saqlaydi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi "Yaqin o'tmishdan tarixiy roman" kichik sarlavhasi va "Yozg'uvchidan" so'zboshisi o'quvchini asar "ostonasi"da kutib oluvchi paratekst bo'lib, asarni o'sha davr o'quvchisi uchun yangi bo'lgan roman janri bilan bog'laydi va uni qanday o'qish kerakligini belgilaydi. Ulug'bek Hamdamning "Sabo va Samandar" romanida esa Cho'lponning mashhur she'ridan olingan "sir deb saqlagani" haqidagi satr qahramon qizning holatini ifodalash uchun muallif nutqiga qo'shtirnoq bilan, ammo manba ko'rsatilmay singdirilgan, Navoiyning "Sen bo'lsang-u men jahonda mavjud, Bo'lsa yana koinot nobud" bayti esa qahramon mulohazasi ichida keltirilgan. Sh.Malikova bu holatlarni lingvomadaniy jihatdan milliy-madaniy intertekst sifatida tasniflaydi. Taklif etilgan model ularni yana bir qatlamda ochadi: birinchi bosqichda har ikkala holat Jenett bo'yicha sitata sifatida qayd etiladi; ikkinchi bosqichda Baxtin bo'yicha Cho'lpon satri muallif, qahramon va shoir ovozlari kesishgan ikki ovozli so'zga aylangani, ya'ni qahramon kechinmasiga butun bir she'riy an'ananing ma'no yukini qo'shgani ko'rinadi.

Uchinchi natija o'zbek tadqiqotlarining metodologik holati bilan bog'liq. Tahlil qilingan ishlar ikki yo'nalishga ajraladi. Lingvistik yo'nalish intertekstning lisoniy ifoda vositalari, pretsedent birliklar va o'quvchi idrokiga e'tibor qaratadi. Adabiyotshunoslik yo'nalishi esa dialogizm, polifoniya va xronotop kabi Baxtin tushunchalarini hamda intertekstuallikning g'oyaviy-badiiy vazifasini o'rganadi. Har ikki yo'nalishda Jenettning transtekstuallik tasnifi to'liq qo'llanmagani, paratekstuallik, metatekstuallik va arxitekstuallikning o'zbekcha talqini ishlab chiqilmagani kuzatiladi. Ayrim ishlarda esa atama haddan tashqari kengaytiriladi: masalan, intertekstual birliklar qatoriga alliteratsiya, assonans, anafora, epifora, ellipsis va oksimoron ham kiritiladi. Bu vositalar muayyan oldingi matnni takrorlamas ekan, ularni intertekst deb hisoblash tushuncha chegarasini yo'qqa chiqaradi.

MUHOKAMA

Natijalar adabiyotshunoslikdagi asosiy bahs – Baxtin va Kristeva o'rtasidagi munosabat masalasiga ham oydinlik kiritadi.

Kristeva talqini Baxtin g'oyasini G'arbda mashhur qilgan bo'lsa-da, uni subyektsizlashtirdi: ovozlar dialogi matnlar o'yiniga aylandi. Bizningcha, o'zbek mumtoz adabiy an'anasi uchun Baxtin modeli ko'proq mos keladi. Chunki nazira yozgan shoir o'z salafini ochiq nomlaydi, taxallus vositasida o'z ovozi aniq belgilaydi, ustoz-shogird munosabati esa matnlararo aloqaning shaxsiy va axloqiy asosini tashkil etadi.

Bunday sharoitda intertekstuallikni anonim sitatlar to'qimasi deb talqin qilish tarixiy haqiqatga zid keladi. Shu bilan birga, Kristeva va Bart g'oyalari ham o'z tatbiq maydoniga ega: hujjat, maktub, sitata va mistifikatsiyalar bir-biriga to'qilgan zamonaviy nasrda o'quvchi faolligi va matnning ochiqligi yetakchi badiiy tamoyilga aylanadi [12]. Demak, nazariyani tanlash adabiy davr va asar poetikasiga bog'liq bo'lishi lozim.

Mumtoz poetika bilan muvofiqlik ham ehtiyotkorlik talab qiladi. Talmeh, tazmin va nazirani intertekstuallikning "Sharqdagi nomi" deb tenglashtirish xato bo'lardi. Birinchidan, mumtoz san'atlar me'yoriy kategoriyalardir: nazira vazn, qofiya va radif kabi qat'iy shakliy shartlarga bo'ysunadi va uning maqsadi salaf bilan mahoratda bellashishdir, Jenett tasnifi esa tavsifiy, baholovchi emas.

Ikkinchidan, talmeh va iqtibos umumga ma'lum, yopiq kanonga – Qur'on, qissas ul-anbiyo, "Shohnoma", xamsa dostonlariga – tayanadi, Bart tushunchasidagi intertekst esa cheksiz va anonimdir. Shu sababli mumtoz adabiyotdagi matnlararo munosabatni "kanonik intertekstuallik" deb atash maqsadga muvofiq: u ochiq, nomlangan va qadriyat jihatdan yo'naltirilgan bo'ladi. Bu farqni hisobga olish mumtoz merosni zamonaviy nazariya qolipiga majburan solishdan saqlaydi.

Shuningdek, ikki metodologik xavf mavjud. Birinchisi – intertekstual tahlilning an'anaviy "manba izlash"ga qaytishi. Kristevaning o'zi atamadan aynan shu sababli voz kechganini hisobga olsak, tahlil "qayerdan olingan?" degan savol bilan cheklanmay, "yangi matnda qanday vazifa bajaradi va qanday ma'no hosil qiladi?" degan savolga javob berishi kerak. Ikkinchisi – atamaning chegarasiz kengayishi. Shu bois intertekstni ajratishda ikki mezon taklif etiladi: matnda oldingi muayyan matn yoki matnlar sinfi (janr, kanon) aniqlanishi mumkin bo'lishi va bu aloqaning yangi matnda ma'naviy vazifa bajarishi. Terminologik jihatdan esa "intertekstuallik", "matnlararolik", "matnlararo aloqa" atamalari parallel qo'llanayotgan sharoitda xalqaro atamalarni saqlab, ularning yonida mumtoz poetikadagi funksional muqobillarini ko'rsatish – masalan, "gipertekstuallik (nazira, taxmis)", "metatekstuallik (sharh)" – milliy va jahon ilmiy tafakkurini uyg'unlashtirishning maqbul yo'lidir. Tadqiqotning cheklovi shundaki, tasviriy material bir necha asar bilan chegaralangan va intertekstlarning o'quvchilar tomonidan idrok etilishi empirik tekshirilmagan; modelni jadid adabiyoti, zamonaviy she'riyat va tarixiy roman materialida sinash keyingi tadqiqotlar vazifasidir.

XULOSA

Intertekstuallik nazariyasi yaxlit ta'limot emas, balki subyekt, matn va o'quvchi masalasida turlicha asoslarga tayangan konsepsiyalar majmuidir: Baxtin dialogizmi ovoz egasini saqlagan holda aytilmalar muloqotini, Kristeva va Bart subyektdan xoli, cheksiz matnlar maydonini nazarda tutadi, Jenett esa kuzatiladigan munosabatlarning besh turli aniq tasnifini beradi.

Bu konsepsiyalarni farqlamay qo'llash tahlil natijalarini noaniqlashtiradi, ularni uyg'unlashtirish esa Jenett tasnifi bo'yicha aniqlash va Baxtin dialogizmi bo'yicha talqin qilishdan iborat ikki bosqichli model orqali samarali amalga oshadi. Jenett kategoriyalari Sharq mumtoz poetikasidagi talmeh, tazmin, iqtibos, nazira, taxmis va sharh bilan funksional jihatdan muvofiq keladi, biroq mumtoz matnlararoqlik me'yoriy va kanonik xarakteri bilan farqlanadi. O'zbek filologiyasida intertekstuallik tadqiqi lingvistik yo'nalishda ancha rivojlangan bo'lsa-da, Jenett tasnifini to'liq qo'llash, transtekstuallik turlarining o'zbekcha terminologiyasini ishlab chiqish va atamani aniq mezonlar bilan chegaralash dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Atoullloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi' / Tarj. A.Rustamov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
2. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
3. Homidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik: Filol. fan. bo'yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2021.
4. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari: muallif, janr, xronotop. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.
5. Malikova Sh. Ulug'bek Hamdam asarlaridagi intertekstlarning lingvomadaniy tahlili ("Yo'l" va "Sabo va Samandar" asarlari misolida) // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2026. – Special Issue 3. – B. 114–122.
6. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan. – 7-jild: Hayrat ul-abror. – 1991; 8-jild: Farhod va Shirin. – 1991; 12-jild: Lison ut-tayr. – 1996.
7. Pardayeva Z. Dostoyevskiy, Baxtin, polifonik roman // Farg'ona davlat universiteti ilmiy xabarlar. – 2024. – № 3.
8. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
9. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
10. Sabirova G. Xorazm shoirlari asarlari tilida intertekstuallik: Filol. fan. bo'yicha falsafa dokt. (PhD) diss. – Qo'qon, 2026.
11. Tilavov Sh. Intertekstuallik tushunchasining nazariy hamda amaliy tasnifi // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2025. – Special Issue 1. – B. 176–180.
12. Xo'jamurodova O. O'zbek adabiyotshunosligida intertekstuallik muammosiga munosabat // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2026. – Vol. 4, № 4. – B. 26–31.
13. Xudoyberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol. fan. dokt. diss. avtoref. – Toshkent, 2015.
14. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent, 2007.
15. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
16. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.

17. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – 3-е изд. – М.: Художественная литература, 1972.
18. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.
19. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996.
20. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики. – М.: РОССПЭН, 2004.
21. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008.
22. Фатеева Н.А. Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности. – М.: КомКнига, 2007.
23. Allen G. Intertextuality. – London; New York: Routledge, 2000.
24. Bakhtin M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays / Ed. by M. Holquist. – Austin: University of Texas Press, 1981.
25. Barthes R. Image – Music – Text / Trans. by S. Heath. – London: Fontana Press, 1977.
26. Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree / Trans. by C. Newman, C. Doubinsky. – Lincoln; London: University of Nebraska Press, 1997.
27. Genette G. Paratexts: Thresholds of Interpretation / Trans. by J.E. Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
28. Kristeva J. Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art / Ed. by L.S. Roudiez. – New York: Columbia University Press, 1980.
29. Kristeva J. Revolution in Poetic Language / Trans. by M. Waller. – New York: Columbia University Press, 1984.